

МОЛОДІ ДОСЛІДНИКИ

УДК726(477.43/.44)“13/17”

Антон Трубніков

*аспірант при кафедрі теорії, історії архітектури
та синтезу мистецтв НАОМА*

Сакральна архітектура Західного Поділля XIV–XVIII ст. Проблематика дослідження

Анотація. У статті висвітлюється стан вивчення проблеми будівельного розвитку сакральної архітектури Західного Поділля в період XIV–XVIII ст. Розглянуто історичний контекст формування православних та католицьких храмів, історико-політичні, етнорелігійні та топографічні особливості регіону, що вплинули на процеси еволюції храмобудівництва. Наведено результати основних досліджень, присвячених сакральному будівництву регіону та суміжних історичних областей в аспекті архітектурної типології.

Ключові слова: сакральна архітектура, Західне Поділля, історико-політичні передумови, етноконфесійна структура, оборонний храм, інкастеляції, об'ємно-просторова структура, типологія, подільська школа сакрального будівництва.

Західне Поділля як локальна частина, розташована на лівобережжі Середньої Наддністрянщини (в межах сучасних Хмельницької й Тернопільської областей), від часів Середньовіччя до ранньомодерного періоду перебувало на перетині торговельно-економічних, культурних та воєнних шляхів, що сполучали Європу і Схід.

Історичною специфікою Західного Поділля була неодноразова зміна упродовж XII–XIX ст. державної приналежності. Початок історії Поділля сягає давньоруських часів (у складі Галицько-Волинського князівства); подальший історичний розвиток тривав під владою Золотої Орди, Великого князівства

Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої, Османської та Російської імперій, в оточенні сусідніх держав (Молдавії, Угорщини), які через політичний тиск опосередковано впливали на різні сфери соціального, військового, релігійного та етнокультурного життя краю. Такий історичний контекст розвитку регіону вплинув на його етноконфесійну структуру: тут здавна сформувалися християнські громади православного, католицького та вірмено-григоріанського віровизнання. Водночас, перебуваючи на пограниччі з кочовим степом і виконуючи, за словами дослідників архітектури цього регіону, роль контактної й водночас „буферної

зони“ [1] і навіть своєрідного „подільського щита Європи“ [2], який стримував натиск кочовиків, він розвивався за особливих військово-політичних умов, що не могло не вплинути на специфіку всіх типів будівель, включаючи храми. Оборонний чинник, на думку дослідників, справив значний вплив на формування сакральних будівель, спричинивши явище інкастеляції – пристосування храмів для оборонних цілей [3].

Сакральне будівництво Західного Поділля, представлене численними християнськими (православними, католицькими, вірменськими), а також єврейськими і мусульманськими храмами, є одним з найбільш цікавих явищ історії архітектури України. Храмова архітектура християнських конфесій в цьому сенсі становить цілісний і водночас багат шаровий комплекс, закономірності та специфічні особливості якого потребують дослідження.

Проблема дослідження християнської архітектури Західного Поділля у період XIV–XVIII ст. становить інтерес передусім з огляду на потребу з'ясування особливостей їхньої архітектурно-розпланувальної та об'ємно-просторової еволюції й генези (іл. 1). Зокрема, в храмобудівництві XIV–XVIII ст. важливо простежити як прояви автохтонних будівельних традицій, так і вплив на сакральну архітектуру з боку держав, до складу яких у різні історичні періоди входив цей регіон – Великого князівства Литовського, Королівства Польського (згодом – Речі Посполитої). Не менш важливо дослі-

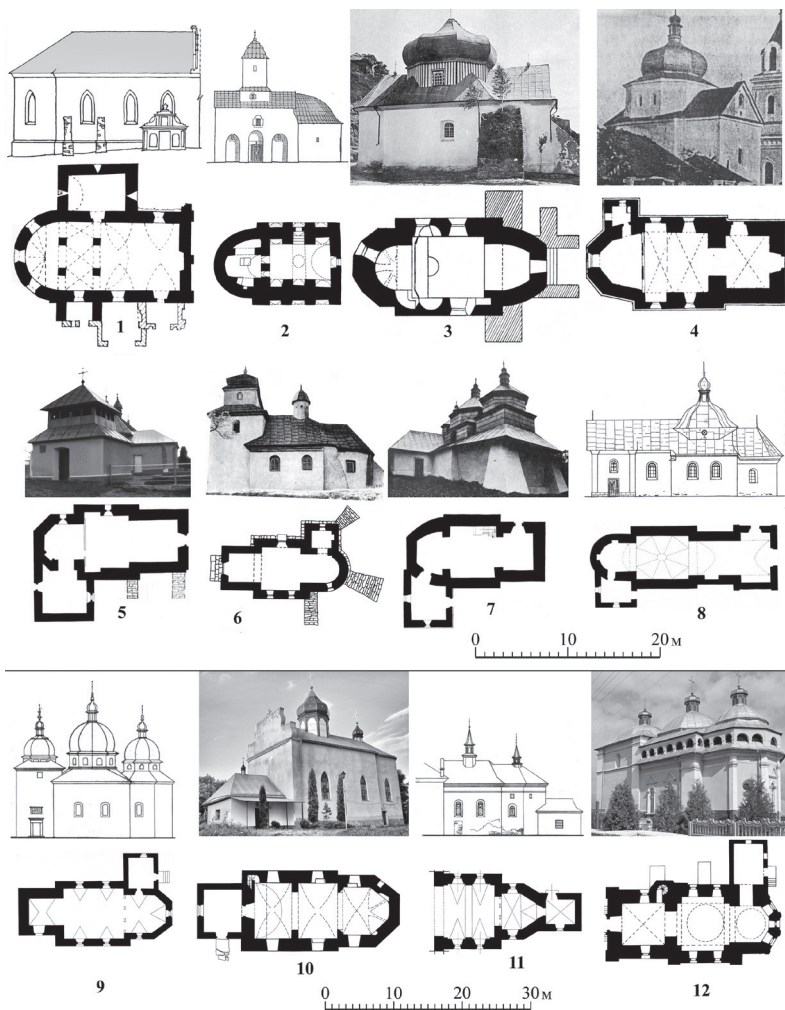
дити характер впливів на розвиток подільської сакральної архітектури традицій вірменського храмобудівництва і будівельних традицій Молдавії та Валахії, визначити прояви архітектурно-мистецьких течій сакрального будівництва Європи.

Усі ці питання актуалізують проведення досліджень сакральної архітектури Західного Поділля як самостійного явища історії української архітектури. У такому аспекті в історико-архітектурній науці проблема досі не розглядалася.

Розвиток сакральної архітектури Західного Поділля був зумовлений історико-політичними, етнокультурними та конфесійними особливостями регіону. Крім того, на формування архітектури, типологічної та об'ємно-просторової структури храмів вплинули ландшафтно-топографічний чинник, а також особливості будівельної технології, характерні для Поділля. Не всі з вище зазначених аспектів досліджувалися однаковою мірою, відтак є питання, які досі не стали предметом уваги дослідників.

Різні аспекти історії та архітектури Західного Поділля висвітлюють кілька груп історико-літературних джерел, не рівноцінних за ступенем інформативності й відповідності до теми.

Найчисельнішу групу становлять праці істориків XIX–XX століть, присвячені історії Поділля загалом і Західного Поділля зокрема. Це – монографії М. Грушевського, Н. Молчановського, Ю.-А. Ролле, Є. Сіцинського, В. Гульдмана, І. Огієнка, П. Дорошенка, Григорєва-Наша, Н. Яковенко, В. Михай-

Іл. 1. Православні однавові храми Західного Поділля XIV–XVIII ст.:

1 — Троїцька замкова церква у м. Староконстантинові Хмельницької обл.; 2 — Миколаївська церква у с. Збручанському Тернопільської обл.; 3 — Троїцька церква у с. Зінків Хмельницької обл.; 4 — Успенська церква в смт Меджибіж Хмельницької обл.; 5 — Миколаївська церква у с. Нагоряни Тернопільської обл.; 6 — Георгіївська церква у с. Касперівці Тернопільської обл.; 7 — церква у с. Кошівці Тернопільської обл.; 8 — Миколаївська церква у с. Біла Тернопільської обл.; 9 — Спасо-Преображенська церква в с. Залужжя Тернопільської обл.; 10 — Троїцька церква у с. Сатановська Слобідка Хмельницької обл.; 11 — Миколаївська церква у м. Теревовлі Тернопільської обл.; 12 — Успенська церква у с. Підгайці Тернопільської обл.

ловського. Інформація, яку містять ці праці, дозволяє скласти уявлення передусім про історичні процеси загальноукраїнського масштабу та події на Поділлі: литовське правління, поділ Поділля між Литвою і Польщею, польське панування, прийняття унії, поділи Польщі наприкінці XVIII ст., а також складні етноконфесійні стосунки на різних етапах історичного розвитку Поділля. У розглянутому масиві джерел найбільш ґрунтовну інформацію подають історики М. Грушевський, Н. Молчановський, Ю.-А. Ролле, І. Огієнко, Григор'єв-Наш, Н. Яковенко [4], а також В. Михайловський, який у монографічному дослідженні “Еластична спільнота: Подільська шляхта у другій половині XIV – 70-х роках XVI ст.” на основі автентичних джерел висвітлив специфіку національних відносин між українцями та поляками [5].

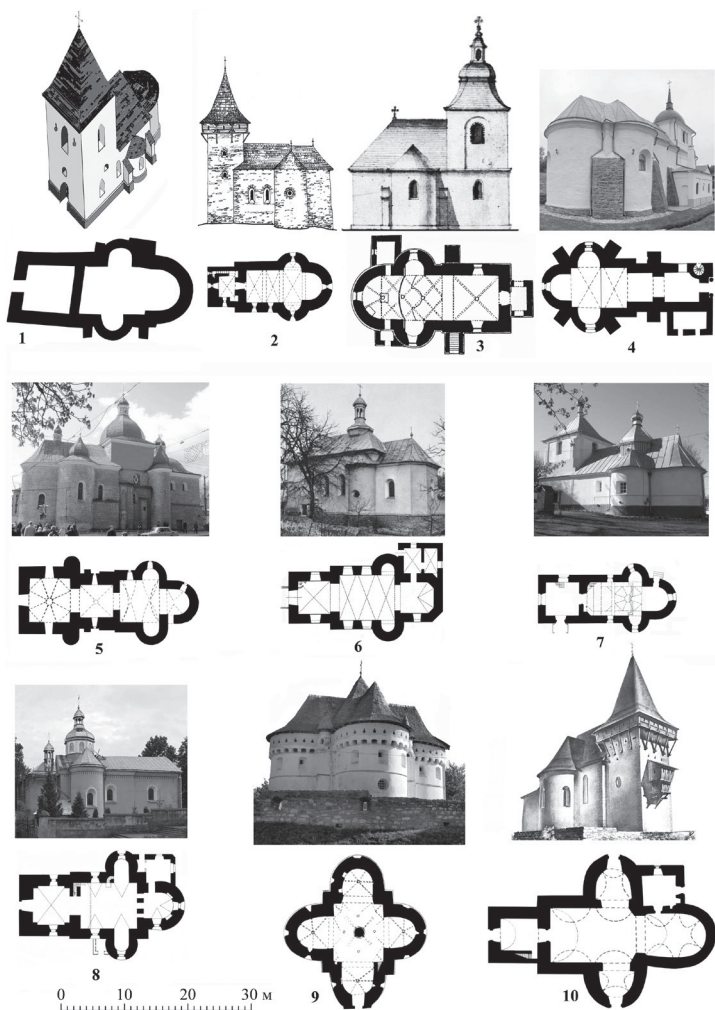
Як і вище перелічені українські історики, польські автори А. Пшездзєцький, Ю.-А. Ролле, А. Прусевич розглядають у своїх працях історичні події в Україні, й зокрема на Поділлі, акцентуючи увагу на внутрішньополітичних стосунках та культурних відносинах між українцями, литовцями, вірменами, поляками та іншими етнічними групами [6]. Зокрема, у згаданій монографії В. Михайловський зазначає, що поляки постійно насаджували свій адміністративний порядок разом з католицькою вірою, створивши корпорацию польської шляхти, яка стала своєрідною військово-землевласницькою спільнотою [7].

Є. Сіцінський і, особливо, О. Пламеницька розглядають зазначені історичні процеси у зв'язку з процесами сакрального будівництва [8]. Переломними моментами, які відділяють історичні етапи розвитку сакрального будівництва, стали, на думку М. Грушевського, Є. Сіцінського та О. Пламеницької, литовська доба, рання польська доба, період після об'єднання Литви й Польщі в Річ Посполиту.

Окрему тему становить вплив на розвиток сакральної архітектури Західного Поділля вірменського будівництва, зосередженого у вірменських колоніях, що існували в Кам'янці-Подільському, Язлівці, Бучачі, Жванці, Бережанах, Підгайцях, Сатанові та інших містечках Поділля.

У числі питань розвитку сакральної архітектури Поділля – фортифікаційна функція храмів, якій присвятили увагу Є. Сіцінський, Є. Пламеницька, О. Пламеницька, розглядаючи у своїх працях військово-політичну історію краю в аспекті оборонного будівництва, питання ролі й функції оборонних храмів у системі захисту подільських містечок, а також формування особливого типу тетраконхових і триконхових подільських оборонних храмів (іл. 2) [9].

Окрему групу статей становлять дослідження окремих об'єктів сакрального будівництва Поділля. Як найбільш ґрунтовні з їх числа, привертають увагу публікації І. та Р. Могитичів, Я. Мовчана та Ю. Дубика, присвячених одному з найдавніших подільських храмів –

Іл. 2. Оборонні триконхові й тетраконхові православні храми Західного Поділля: 1 — Троїцька церква у м. Кам'яниці-Подільському (реконструкція О. Пламеницької); 2 — Церква в урочищі Монастирок під Бучачем Тернопільської обл. (реконструкція О. Пламеницької); 3 — Іоано-Предтеченська церква у м. Кам'яниці-Подільському (вигляд за креслеником XVIII ст.); 4 — Петропавлівська церква у м. Кам'яниці-Подільському; 5 — Троїцька церква у м. Бережани Тернопільської обл.; 6 — Миколаївська церква у м. Бучач Тернопільської обл.; 7 — Покровська церква в с. Адамівка Хмельницької обл.; 8 — Онуфрійська церква у смт Гусятин Тернопільської обл.; 9 — Покровська церква-замок у с. Сутківці Хмельницької обл.; 10 — Покровська церква-замок у с. Шарівка Хмельницької обл. (реконструкція Є. Пламеницької)

церкві княжої доби в с. Збручанському, яка внаслідок перебудов суттєво змінила свою композиційну структуру і первісний образ [10]. Результати ґрунтовних досліджень унікальної на Поділлі чотириконхової оборонної церкви в Сутківцях стали предметом публікації О. Пламеницької, яка відносить пам'ятку до типу церкви-донжона, розглядаючи складний процес її еволюції та наголошуючи на існуванні, поряд з інкастеляцією, зворотного явища „сакралізації“ – трансформації оборонної споруди на сакральну, яке було спричинене будівництвом у Сутківцях наприкінці XV ст. замку [11]. Переважна ж частина пам'яток досі залишається поза увагою дослідників; обмежену інформацію щодо цих об'єктів містять ґрунтовні праці, що виходили впродовж XIX–XX ст., зокрема [12].

З точки зору аналізу розпланувальної та об'ємно-просторової типології, а також історично сформованих традиційних композиційних прийомів українських храмів заслуговують на увагу праці А. Флієра, І. Довганюка. Так у працях А. Флієра приділено увагу дослідженню розпланувальної еволюції православних мурованих храмів в Україні та чинників іноземного походження, що впливали на її розвиток та об'ємно-просторову побудову [13].

Питання регіональних історико-етнографічних особливостей формування храмової архітектури в історичному контексті, з урахуванням тополандшафтних особливостей регіонів розглянуто у науково-популярній праці Г. Логвина

„По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки“ [14]. Виявлені цим автором на визначних спорудах закономірності доповнює багатий фактографічний, фото і обмірний матеріал щодо храмової архітектури Поділля, наведений у довіднику «Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР» [12] (втім, слід згадати наявність у цьому виданні неточностей у датуванні храмів, які випливають з інших джерел, а також невідповідності у графічній частині).

Серед робіт, присвячених сакральній архітектурі регіону Західного Поділля, виділяються кілька синтетичних монографічних досліджень, присвячених окремим явищам розвитку храмобудування. Вони належать польському історичному архітектору Є. Ковальчику та українській дослідниці О. Пламеницькій.

У монографії Є. Ковальчика, присвяченій комплексному розгляду католицького будівництва в Подільській дієцезії, проаналізовано її територіальні межі, структуру сакральних будівель, специфіку будівництва різних чернецьких орденів, висвітлено питання руйнування та відбудови католицьких храмів, а також ідентифіковано імена основних зодчих сакральних будівель історичної доби XIV–XIX ст. [15].

Два монографічних дослідження О. Пламеницької, присвячених історії сакрального будівництва Кам'янця-Подільського, є взірцями синтетичного розгляду храмового будівництва православної, католицької та вірменської громад міста упродовж дев'яти століть. Комплексне дослід-

дження архітектурно-розпланувальних, об'ємно-просторових та художньо-стильових особливостей храмів, аналіз творчості відомих майстрів, а також дослідження зовнішніх впливів на сакральну архітектуру Поділля дозволяють трактувати працю „Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі“ як модель, за взірцем якої доцільно комплексно розглядати сакральне будівництво усього регіону Західного Поділля [16]. Цю модель доповнює нещодавно видана монографія О.Пламеницької „Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний—ранньомодерний час)“ [17], де розглянуто фортифікаційний чинник, який упродовж усього історичного розвитку був домінуючим на Поділлі й впливав на сакральне будівництво.

Роботи О. Пламеницької та Є. Ковальчика цінні з точки зору методології дослідження та ґрунтовності фактологічного матеріалу, типологізації та періодизації архітектури Західного Поділля, однак територіально і предметно не охоплюють усього спектру явищ, які нас цікавлять в розрізі генези, типології, конструктивних, формотворчих та стильових рішень храмів, а також європейського кон-

тексту такого явища, як християнська архітектура Західного Поділля.

Аналіз розглянутих історико-літературних джерел свідчить, що попри наявність достатньо вагомого корпусу опублікованих робіт, які частково висвітлюють проблематику сакральної архітектури Поділля, питання комплексного дослідження цієї теми дослідниками не ставилося. Разом з цим, складна історія регіону, наявність різних векторів зовнішніх впливів, а також потужна автохтонна традиція сакрального і оборонного будівництва актуалізують проведення такого дослідження і дають підстави сформулювати робочу гіпотезу щодо наявності своєрідної подільської школи сакрального будівництва.

Підтвердити або спростувати цю тезу дозволить здійснення класифікації архітектурно-розпланувальних типів, об'ємно-просторових та конструктивних рішень сакральних об'єктів Західного Поділля, виявлення особливостей їхньої архітектоники та архітектурної пластики, а також хронології й тенденцій архітектурного розвитку в контексті храмового будівництва Західної України та Центрально-Східної Європи.

1. *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года: Преимущественно по летописям / Н. Молчановский // Сб. соч. студентов Университета св. Владимира. — Вып. VIII. — К. 1886. — С. 164–167.
2. *Пламеницька О.* Церква-донжон в Сутківцях (До питання типології середньовічного оборонного будівництва Поділля) / О.Пламеницька // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні пра-

- ці. — Вип. 15. — К., 2008. — С. 167 – 168; Пламеницька О. *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний—ранньомодерний час)* / О.Пламеницька. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2012. — С. 40–41.
3. *Пламеницька О.* Оборонні храми Поділля / О.Пламеницька // Пам'ятки України. — Вип. 1–2. — К., 2001; *Пламеницька О.* Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / *О.Пламеницька.* — Кам'янець-Подільський :

- Абетка, 2005. — С. 71–83; Пламеницька О. Castrum Samenecensis ... — С. 191–199, 310–316; *Сіцінський Є.* Муровані церкви на Поділлі / *Є.Сіцінський.* — Львів — Кам'янець-Подільський, 1925. — С. 1–9.
4. *Грушевський М.* Історія України-Руси в 10 т. — Київ. — Т. 4. — 1993; Т. 5. — 1994; *Молчановський Н.* Вказ. праця; *Antoni J.* (Dr.) [Rolle]. Zameczki podolskie na kresach multańskich / *Dr. Antoni J.* — Т. I, II, III. — Warszawa, 1880; *Огієнко І.І.* Українська церква. Нариси з історії української православної церкви. У 2 т. / *І.І.Огієнко.* — К.: Україна, 1993; *Григорев-Наш.* Географічно-історичний нарис / *Григорев-Наш.* — Кам'янець-Подільський, 1918; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2006. — С. 120–124.
 5. *Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта у другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. / *В.Михайловський.* — К., 2012.
 6. *Antoni J.* (Dr.) [Rolle J.]. Op. cit.; *Przedziecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina. / *A. Przedziecki.* — Wilno, 1841; *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski. Szkic historyczny / *A.Prusiewicz.* — Kijów—Warszawa, 1915.
 7. *Михайловський В.* Вказ. праця. — С. 274–275.
 8. *Сецинский Е.* Каменец-Подольский. Историческое описание / *Е.Сецинский.* — К., 1895; *його ж:* Муровані церкви...; *Пламеницька О.* Християнські святині Кам'яця на Поділлі / *О.Пламеницька.* — К.: Техніка, 2001; *Її ж:* Оборонні храми...; *Її ж:* Сакаральна архітектура...; *її ж:* Castrum Samenecensis...
 9. *Сіцінський Є.* Муровані церкви...; *Пламеницька О.* Оборонні храми Поділля...; *її ж:* Церква-донжон в Сутківцях...; *Пламеницька Є.* Малодослідження фортифікації містечка Жванця на Поділлі / *Є.Пламеницька // Пам'ятки України: Історія та культура.* — 1997. — № 3. — С. 88–95.
 10. *Могитич І.* Церква княжої доби над Збручем / *І.Могитич, Р.Могитич, Я.Мовчан // Вісник інституту „Укразахідпроектреставрація“.* — Вип. 1. — Львів, 1993. — С. 23–32; *Могитич І.* Церква з княжої доби в селі Новосілка / *І.Могитич, Р.Могитич, Я.Мовчан // Літопис Борщівщини: Історико-краєзнавчий збірник.* — Вип. IV. — Борщів, 1993. — С. 3–8; *Дубик Ю.* Миколаївська церква в с.Збручанське / *Ю.Дубик // Літопис Борщівщини: Історико-краєзнавчий збірник.* — Вип. VII. — Борщів, 1995. — С. 51–63.
 11. *Пламеницька О.* Церква-донжон в Сутківцях...; *Пламеницька О.* Замок в Сутковцях / *О.Пламеницька // Архитектурное наследство.* — Вип. 39. — М., 1992. — С. 148–155.
 12. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР;* (Ил. справ.-каталог). В 4-х т. — Т. 4. — К.: Будівельник, 1986. — С. 35–92, 133–297; *Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання.* — К.: Техніка, 2000. — С. 231–243; 253–272.
 13. *Флиер А.* Эволюция планов каменных православных церквей Украины с X по сер. XVII в. / *А.Флиер // Архитектурное наследство.* — Вип. 35. — М., 1987; *Флиер А.* Эволюция планов каменных православных церквей Украины с сер. XVII по сер. XIX в. / *А.Флиер // Архитектурное наследство.* — Вип. 37. — М., 1990; *Довганюк І.* Архітектура українських церков. — Львів, 1997.
 14. *Логвин Г.* По Україні. Стародавні містечькі пам'ятки / *Г.Логвин.* — К., 1968. — С. 271–327.
 15. *Kowalczyk J.* Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach ba Rusi Koronnej / *Jerzy Kowalczyk.* — Warszawa: IS PAN, 2006; *Ковальчик Є.* Пізньобарокові костели Кам'янецької дієцезії / *Єжи Ковальчик // Архітектура спадщина Украї-*

- ни. – Вип. 4. – К., 1997. – С. 59–72; Кам'яниця на Поділлі... – С. 168–194.
– Вип. 5. – К., 2002. – С. 104–115/ 17. *Плaменицька О. Castrum Camenecensis...*
16. *Плaменицька О.* Сакральна архітектура – С. 191–199.

САКРАЛЬНА АРХИТЕКТУРА ЗАПАДНОГО ПОДОЛЛЯ XIV–XVIII ВЕКОВ: ПРОБЛЕМАТИКА ІССЛЕДОВАНИЯ

Антон Трубников

Аннотация. В статье рассматривается состояние изученности проблемы строительного развития сакральной архитектуры Западного Подолья периода XIV–XVIII ст. Рассмотрен исторический контекст формирования православных и католических храмов, историко-политические, этно религиозные, топографические особенности региона, которые оказали влияние на процесс эволюции храмостроительства. Рассмотрены результаты основных исследований, посвященных сакральному строительству региона и содействующих исторических областей в аспекте архитектурной типологии.

Ключевые слова: сакральная архитектура, Западное Подолье, историко-политические предпосылки, этноконфессиональная структура, оборонный храм, инкастелляция, объемно-пространственная структура, типология, подольская школа сакрального строительства.

SACRED ARCHITECTURE OF WESTERN PODOLIA OF 14TH – 18TH CENTURIES: RESEARCH PROBLEMS

Anton Trubnikov

Annotation. The article highlights the state of knowledge considering the problems of sacred architecture building development in Western Podolia during 14th – 18th centuries. The historical context of the Orthodox and Catholic church formation, as well as the historical, political, ethno-religious and topographic features of the region that had influence on the evolutionary processes in church construction are considered. The article also views the results of basic studies of sacral construction in the Podolian region and its adjacent historical areas in terms of architectural typology.

Keywords: sacral architecture, Western Podolia, historical and political background, ethno-confessional structure, church-fortress, incastellation, three-dimensional structure, typology, Podolian school of sacral construction.